

BULGARİSTAN'DA TÜRK KÜLTÜR VE SANAT ESERLERİ

Doç.Dr.Hüseyin MEMİŞOĞLU

Ondördüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Balkan'lara geçen atalarımız adım adım bu topraklara yayılmışlar ve Anadolu'nun özbeöz Türk-Müslüman halkını bu yörelere yerleştirmişlerdir. Anadolu Türklerinin Balkanlara akın etmesi gayet tabii muayyen bir devrede ve muayyen bazı hadiseler üzerine vuku bulmuş bir göç hareketi değildir. Bu göçler zaman zaman olmak üzere Osmanlı oğullarının Doğu Trakya'yı zaptetme teşebbüslerinden önce başlamış ve XIV'üncü yüzyılın ortalarından XIX'uncu yüzyılın ortalarına kadar sistemli bir şekilde devam etmiştir. Bu topraklara sahip olan Türkler buralarını benimsemişler ve bu yörelerin kültürel ve ekonomik bünyesinde esaslı değişiklikler yapmışlardır. Onlar her yerleştikleri yerde olduğu gibi Bulgaristan'da da öncelikle dinî ibadetleri için ulu camiler, eğitim ihtiyaçları için mektep ve medreseler, iktisadî, içtimai, ulaştırma, sihhî ve öteki ihtiyaçları karşılamak için çeşitli mimari eserler kurmuşlar, bunların idamesi için de hayır ve sosyal amaçlı vakıflar tesis etmişlerdir. Son yıllarda yapılan araştırmalar bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sadece Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yapılan incelemeler sonunda bugünkü Bulgaristan topraklarında 400 adet vakıf kaydı tespit edilmiştir.¹ Bunların şehirlerle göre dağılımı şöyledir: Şumnu'da 33, Zağra-i Atik'de 21, Filibe'de 38, Karınabad'da 9, Zıştovi'de 10, Akçakızanlık'ta 7, Silistre'de 20, Razgrad'da 6, Cumapazarında 2, Darı-dere'de 5, Hasköy'de 1, Doyran'da 1, İslimye'de 13, Varna'da 22, Ceberoğlu'nda 1, Sultan-yeri'nde 5, Ustrumca'da 1, Yenipazar'da 1, Vidin'de 5, Lofça'da 1, Niğbolu'da 5, Prevadı'da 3, Ruşçuk'da 16, Hacıoğlupazarında 5, Balçık'da 15, Koşukavak'da 1, Yanbolu'da 1, Aydos'da 4, Plevne'de 5, Ahıçelebi'de 9, Köstendil'de 10, Çırpan'da 6, Samakov'da 5, Uzuncaabad'da 11, Sofya'da 12, Killi İsmail Geçidinde 6, Lom'da 2, Doğancılar'da 1, Tatarpazarı'nda 11, Cisri Mustafa Paşa'da 6, Isladi'de 2, Eğridere'de 8, Servi'de 3,

Turnova'da 35, Nevrokop'da 7, Elhadlı'da 1, Kırcaali'de 7 vakıf kaydına rastlanmıştır.² Bunlar arasında en eskileri olmak üzere Eski Zağra'da Sarım Bey oğlu Umur Bey'in 1415, Köstendil'de Vezir Halil Paşa'nın 1488, Filibe'de Rüstem Paşazâde Iskender Bey'in 1470, İsfendiyaçoğlu İsmail Bey'in 1471, Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa'nın 1500, Vezir Azam Mustafa Paşa'nın 1501, Plevne'de Mihail oğlu Ali Bey'in 1495, Sofya'da ve Niğbolu'da Yahya Paşa'nın 1566, Sofya'da Sofu Mehmet Paşa'nın eşi Esmâ Han Sultan'ın 1572, Ruhbânu Sultan'ın 1564 tarihli vakıflarını zikredebiliriz.³

Bu kurumlar Bulgaristan'ın ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamışlardır. Onlar bir taraftan (cami, mescid, mektep, medrese, çeşme, sebil, han, hamam gibi) hayır müesseseleri inşa ederek bir çok abideler meydana getirirken, diğer taraftan bunlara varidat temin etmek amacıyla çok sayıda dükkânlar, bedestenler, köprüler yaptırarak memleketin imarına, değirmen, tarla, bağ, bahçe gibi gelir kaynakları bulmakla ülkede üretimin artmasına yardımcı olmuşlardır. Aynı zamanda bu müesseseler Bulgaristan'ın her tarafına muazzam bir örgüt halinde yayılarak Türk kültürünün ve sanatının oralara yerleşmesini sağlamışlardır.

Türk-İslâm vakıf sisteminin XV'inci yüzyıldan XIX'uncu yüzyılın ikinci yarısına kadar bu topraklarda meydana getirdiği Türk Kültür ve Sanat eserlerin sayısı Ekrem Hakkı Ayverdi'nin "**Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri**" adlı kitabında 3399 olarak gösterilmiştir. Bunların 2356'sını cami ve mescidler, 142'sini medreseler, 273'ünü

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu ve Kadastro Arşivi ve çeşitli kütüphanelerde bulunan eserler ve kayıtlar, Bölge Müdürlüklerinde bulunan belgeler bu rakamın dışındadır.
2. Sadı Bayram, Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri, **Vakıflar Dergisi**, 1988, sayı XX, s.475.
3. Pars Tuğlacı, **Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri**, İstanbul, 1984, s.221.

mektepler, 174'ünü tekke ve zaviyeler, 42'sini imaretler, 116'sını hanlar, 113'ünü hamam-ılca ve kaplıcalar, 27'sini türbeler, 24'ünü köprüler, 16'sını kervansaraylar, 75'ini çeşmeler, diğerlerini ise saat kuleleri, hastaneler, bedestenler, kütüphaneler ve daha bir çok kültür ve sanat eserleri oluşturmaktadır.⁴ Şüphesiz bunlar Bulgaristan'daki Türk eserlerinin tamamı değil, sadece tespit edilenlerdir. Bununla ilgili 400'e yakın vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde halen mevcuttur. Diğer arşivlerimiz de tarandığında şüphesiz bu sayı daha da artacaktır, çünkü Osmanlı döneminde Bulgaristan'daki kasaba ve şehirler zengin kültür ve sanat eserleriyle donatılmıştır. Bu eserler yaptırıldıkları devrin gözle görünür birer belgesi ve geçmiş yüzyıllarda ecdadımızın dünya görüşü ve anlayışı temayülleri ve sanat ifadesinin birer aynasıdır.

Bütün İmparatorlukta olduğu gibi Bulgaristan'da da camiler Türk mimari anıtları arasında çoğunluğu teşkil etmektedir. Mesela burada 3399 adet olarak tespit edilen Türk kültür ve sanat eserlerinin 2356'sının cami ve mescid olduğu anlaşılmaktadır. Onların şehirlere ve köylere göre dağılımı şöyledir:

1. Ahyolu (Köyleri)	- (Köyleri)	12
2. Aydos (Köyleri)	9 19. Lofça	29
3. Balçık (Köyleri)	7 (Köyleri)	34
4. Cırsi Mustafa Paşa (Köyleri)	42 20. Lom	6
5. Çırpan (Köyleri)	18 21. Menlik	3
6. Çermin (Köyleri)	18 (Köyleri)	27
7. Dupcine (Köyleri)	3 22. Niğbolu	38
8. Eski Cuma (Köyleri)	7 (Köyleri)	16
9. Filibe (Nahiye ve köyleri)	6 23. Osmanpazarı	9
10. Hasköy	12 (Köyleri)	29
11. Hezergrad (Köyleri)	2 24. Petriç	3
12. İhtimam	23 (Köyleri)	8
13. İslimiye (Köyleri)	32 25. Plevne	24
14. İzladi (Köyleri)	24 (Köyleri)	23
15. Kiliselik	15 26. Pravadi	23
16. Karınabad (Köyleri)	18 (Köyleri)	31
17. Kızanlık (Köyleri)	78 27. Rahova	8
18. Köstendil	169 (Köyleri)	3
	27 28. Rusçuk	93
	19 (Köyleri)	116
	131 29. Samakov	21
	19 (Köyleri)	11
	12 30. Silistre	32
	18 (Köyleri)	94
	7 31. Hacıoğlupazarcığı	17
	6 (Köyleri)	2
	8 32. Sofya	82
	11 (Köyleri)	21
	24 33. Berkofça	12
	12 34. Şumnu	63
	41 (Köyleri)	130
	31	

35. Tatarpazarcığı (Köyleri)	33 42. Yenipazar	3
36. Selvi	25 (Köyleri)	15
37. Tırnova (Köyleri)	6 43. Yeni Zağra	3
38. Varna (Köyleri)	38 (Köyleri)	7
39. Vidin (Köyleri)	131 44. Zağra-i Atik	24
40. Vraça	24 (Köyleri)	12
41. Yanbolu (Köyleri)	18 45. Zıştovi	24
	51 (Köyleri)	13
	3 46. İslimiye	4
	9 47. Nevrokop	1
	23 48. Rahova	6
	13 49. Razlık	1

Bu dinî eserlerin çoğu XV-XVII'inci yüzyıldan kalmaz. Bunlar arasında XIV'üncü yüzyılın sonlarında yapılmış olanları da bulunmaktadır. Mesela Hasköy'deki "Eski Camii"nin 17 Ekim 1395'de, Niğbolu ve Silistre'deki I. Bayezid camilerin ise 1402 yılından önce inşa edildikleri bilinmektedir.⁵

İlk camiler arasında Eski Zağra'da Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman zamanında yapılan Hamza Bey Camii'si de yer almaktadır. Bu mimari eser Emir Süleyman'ın saltanatı sırasında H. 811'de (27.05.1408-15.05.1409) Hamza Bey tarafından inşa ettirilmiştir.⁶ İsimler, ünvanlar ve tarihler, ibadet salonunun girişinde asılı ve bugüne kadar korunabilmiş kitabe verilmektedir. Bu kitabe İkinci Dünya Savaşından önce Frans Babin-ger tarafından incelenmiş, ancak bu yazar silinmiş olan kitabenin yalnızca bir kısmını okuyabilmiş ve Hamza Bey'i tanıtıcı bazı bilgiler vermiştir.

Sanat açısından incelendiğinde cami, XIV'üncü yüzyılın son on yılları içinde inşa edilmiş bir Batı Anadolu kasabası olan Mudurnu'daki Yıldırım Bayezid Camii'ni hatırlatmaktadır. Bina, XV'inci yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaşan üç veya beş kubbeli bölümler biçiminde değildir. Bu eser eski mimari tarzda olup, oldukça dar olan merkez ünitinin iki yanında çok büyük iki kubbesi mevcuttur.⁷

Hamza Bey Camisi Eski Zağra'nın savaşlardan ve yıkımdan kurtulan tek Osmanlı-Türk mimari yapısıdır. Bu eser, şehrin Türk İslamiyetinin dini ve kültürel merkezi olduğu zamanların güzel bir anısıdır.

Eski Türk mimari eserler arasında önemli yeri olan Filibe'deki Muradiye Camii'nin ise 1423'de inşa edildiği yazılı kitabesinden anlaşı-

4. Ekrem Hakkı Ayverdi, **Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri**, Cilt IV, İstanbul, 1982, s.11-119, 141-143.

5. İbrahim Tatarlı, **Türski Kultovi Sgradi i Nădpisi v Bılgariya** (Bulgaristan'da Türk ibadet yapıları ve yazılı levhaları), *Godışnik na Sofiyskiya Universitet, Fakultet po Zapădni Filologii*, 1966, Cilt LX, s.14.

6. İbrahim Tatarlı, **a.g.e.**, s.22-28.

7. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.443-445.

maktadır. "Ulu Camii" veya "Cuma Camii" adıyla da anılan ve Sultan II. Murat tarafından yaptırılan bu eser, 9 kubbe üzerinde bina edilmiş, alaca minareli, üç tarafa kapılı büyük ve güzel bir tarihi abidedir. İçinde şadırvanı, müezzin ve cemaat mahfilleri bulunan caminin, mihraba nazaran sağ (Batı), sol (Doğu) ve ön (Kuzey) kapıları zeminden yüksekte olup taş merdivenlerle çıkılmaktadır. Cami tamamen Bursa'daki "Ulu Cami" ile "Orhan Cami" mimarı tarzında inşa edilmiş ve yontma taşlardan yapılmıştır.

Muradiye Camii'nin inşa tarihlerinden 20-22 yıl sonra yapıldığı bilinen, imareti ve kervansaray ile Filibe'nin en eski eserlerinden biri de "Şehabeddin Paşa Camii"dir. "İmaret Camii" adıyla da bilinen bu güzel eser kible tarafında türbesi bulunan II. Murad'ın Beylerbey'lerinden Hadım Şehabeddin Paşa tarafından inşa edilmiştir. Caminin kubbeleri önce kurşunlu, sonradan kiremitle örtülmüştür. Mimari bakımından Muradiye Camisi ile boy ölçebilecek bir sanat eseridir.⁸

1548 yılında Sofya'da Sofu Mehmet Paşa tarafından yaptırılan camiinin de eski eserler arasında önemli yeri vardır. Cami ve minaresi siyahıya yakın renkli granit taşından yapıldığı için buna "Kara Camii" denildiği gibi, "İmaret Camii", "Cuma Camii" de denir. Mimar Sinan'ın Sofya'daki en güzel eseri olan bu cami, 484 metrekare büyüklüğünde, geniş kubbesi ise 22 metre yüksekliğindedir. Cami 1877/1878 Osmanlı-Rus Savaşında Ruslar tarafından cephaneye deposu olarak kullanılmış, sonraları minareleri yıkılarak 1904'de Bulgarlar tarafından kiliseye çevrilmiştir.⁹

Yine Sofya'da 1566 yılında inşa edilmiş olan Banyabaşı Camii veya Molla Efendi Kadı Seyfullah Camii güzel mimari yapıyla değerli bir eserdir. Dört adet köşe kubbesinin ortasında yükselen büyük kubbesi ve tek minaresiyle bugün Sofya'nın merkezinde bulunmaktadır. Önünde üç kubbeli bir tetimesi bulunmakta ve bu da Kadı Seyfullah'ın zevcesi namına inşa olunmuştur. Evliya Çelebi'nin zikrettiği 53 camiden bugün Sofya'da ibadete açık kalan tek camidir.¹⁰

Razgrad şehrinde 1616 yılında İbrahim Paşa tarafından yaptırılan camiinin değeri de büyüktür. Evliya Çelebi bu cami hakkında şunları yazmaktadır: "Rumeli'nde bu kadar musanna cami yoktur. Kubbeleri tâk-ı feleğe ser çekmiş olup, deruni dahi gayet musanna tasarruflar ile müzeyendir, misli meğer İstanbul'da Rüstem Paşa Camii ola. Mevzun bir minaresi, haremî, şadırvanı, imareti, bir adet müderisli Darud-Tedris vel-Kurrâ ve mekteb-i sıbyanı ve bir adet hamamı var ki, hep Maktul İbrahim Paşa'nın hayratıdır."¹¹

Türk-İslâm mimarisinin Balkanlar'daki en güzel eserlerinden biri de Şumnu'daki Şerif Halil Paşa Camisi'dir. Halk arasında "Yeni Camii" adıyla da anılan Şerif Paşa Camisi kitabesinden ve

vakfiyesinden de anlaşıldığına göre 1744 yılında inşa edilmiştir. Bundan önce aynı yerde Şerif Paşa'nın büyük babası Ali Paşa'nın yaptırdığı caminin bulunduğu bilinmektedir. Şerif Paşa Şumnu'ya gelişinde bu camiyi yıktırıp, yerine Lâle Devri Mimarisi'nin bir şaheseri olan Yeni Camiyi inşa ettirmiştir. Kubbesinin oldukça geniş olması sebebiyle halk arasında "Tombul Camii" diye de anılır. Eserin mimarı belli değildir; planı, mimarı tarzı, teşkilâtı, müstemilâtı bakımından Nevşehir'deki Damat İbrahim Paşa Camii'ne pek benzediğinden her ikisinin de aynı mimarın eseri olduğu ihtimali öne sürülmektedir.¹²

Camiler arasında en sık rastlanan tip, merkezî kubbeli, hayli büyük iç hacimli ve görkemli dış görünüşlü olan yapılardır. XV'inci yüzyılda daha çok bir kaç kubbeli üç nefli Anadolu örneği camiler inşa edilmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllarda ise daha küçük "halk tipi" camiler yapılmıştır.

Camilerden başka mimari bakımından önemli olan eserler arasında bir çok medrese de yer almaktadır. Onlar, genellikle camilerin yanında, bir avlunun çevresinde yapılan kubbeli odalardan ve dersliklerden oluşmaktadır. Medreseleri hükümdarlar, devlet adamları ve zenginler yaptırır ve giderlerini de onlar karşılarlardı. Vaktiyle Bulgaristan'ın muhtelif bölgelerinde medreselerin sayısı oldukça yüksekti. XVII. yüzyılın ortalarına ait bir Rumeli Kadiaskerliği Ruznamesine göre, Sofya'da Mehmet Paşa ve Benlü Kâdı medreseleri; Tırnova'da Kavak Baba, Yıldırım Han, Seyyid Celil, Ali Paşa, İlyaz Kethuda medreseleri; Köstendil'de Murad Bey, Haracçı Mehmed Bey; Plevne'de Gazi Ali Bey; Tatarpazarcık'da Abdurrahman Çelebi; Hasköy'de Mahmud Paşa; Zagra-i Atik'de Hoca Sinan; Hezargrad'da İbrahim Paşa, Yahya Paşa; Yanbolu'da Kara Ali Bey medreseleri bulunduğu anlaşılmaktadır.¹³ Bunlar arasında Filibe'de inşa olunan "Karagöz Paşa" ve "Şehabeddin Paşa" medreseleriyle Sofya'daki "Koca Mehmet Paşa" ve "Mahmud Paşa" medreselerinin mimari bakımından önemli yeri vardır.¹⁴

Bulgaristan'ın bir çok bölgelerinde tekkeler de mevcuttur. Onlar eskiden tarikata girmiş olan

8. Ali Kemal Balkanlı, **Şarkî Rumeli ve Buradaki Türkler**, Ankara, 1986, s.106-108; Osman Keskioglu, **Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri**, s.31-32.

9. Osman Keskioglu, **a.g.e.**, s.71; **Rehber Gazetesi**, s.176, 8.08. 1931.

10. Osman Keskioglu, **a.g.e.**, s.72; Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.431-432.

11. Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Cilt 3, s.310.

12. Osman Keskioglu, **a.g.e.**, s.88; Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.475.

13. M.Kemal Özergin, Eski bir Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974, sayı 4-5, s.271-272, 280-287.

14. Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.340,436.

kimselerin toplandıkları ve âyin yaptıkları yerdir. Büyük tekkelere âsitane, küçüklere ise zaviye adı verilmiştir. Ekseriyetle kuytu yerlerde ve yol kenarlarında inşa edilmiş olan bu tekkeler eğitim, ilim, sanat ve tasavvuf sahalarda önemli rol oynamışlardır. Bunlar arasında zikre değer olanlar, Kemancılar civarında Demir Baba Tekkesi, Hasköy yakınlarında Otman Baba, Varna ile Balçık arasında Akyazılı Baba, Yeni Zağra yakınlarında Kıdemli Baba, Kırcaali yakınlarında Ali Baba tekkeleridir. Evliya Çelebi'ye göre Kıdemli Baba Tekkesi I. Sultan Mehmed'in emri ile 1420'den biraz öncesi yapılmıştır. Bu eserin Bursa'daki ünlü Yeşil Caminin mimarı Hacı İvaz Paşa tarafından yapılmış olduğu görüşü belirtilmektedir. Çünkü Hacı İvaz Paşa o yıllarda Kıdemli Baba Tekkesinden uzak olmayan Dimotika'da çalıştığı anlaşılmaktadır. Demir Baba Tekkesi XVI. yüzyılda, Otman Baba Tekkesi ise Fatih zamanında yaptırılmışlardır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha bir çok tekke yaptırılmıştır. Bunların içerisinde Razgrad yakınlarındaki Yahya Paşa Bali tekkesi, Duraç köyü yakınlarında Hüseyin Baba, Miralor köyü yakınlarında Genç Baba tekkeleri bulunmaktadır. Bu yüzyıllara ait başka bir tekke de Eski Cuma bölgesinin bir tepesinde bulunan Kızâne tekkesidir. Tekke 1276 (1859/1860)'da Çukurovalı Hacı Hafız tarafından yeniden yaptırılmış ve bu şekilde günümüze kadar korunmuştur. Tekkeyi anlatan uzun bir kitabesi vardır.

Tekke binaların yapımı XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Fakat onlar XVI. yüzyılda yapılanların görkeminden çok uzaktır. Bunlar daha basit, mütevazı, çoğu tahtadan yapılmışlar ve bu nedenle onların tümü 1877/1878 Osmanlı- Rus Savaşı ve 1912/1913 Balkan Savaşları esnasında tahrip edilmişlerdir.¹⁵

Zaviyeler de, tekkeler gibi, dinî ve tasavvufî fikirlerin yayılması ve yaşaması amacıyla kurulan müesseselerdir. Onların ayrıca içtimai alanda da büyük hizmetleri olmuştur. Bundan başka çevrede yaşayan yoksullara bedava yiyecek veriyorlardı, bu sebeple fakir tabaka buralarda kendine bir sığınak bulma imkanı elde etmiştir.

Türbelerin de Türk-İslam mimarî eserleri arasında kendine mahsus bir yeri vardır. Bu grup anıtlara, hatıra karakterini taşıyan türbeler (Mauzoleyler) ve nişaneler (anıt kabiri) gibi anıtlar da dahildir. Onların çoğu tekkelerin bitişiğinde yapılmış ve öyle kalmıştır. Bu türbelerde şeyhler ve tekkelerin kurucuları gömülüdür. Bulgaristan'da bu ana kadar tespit edilen türbelerin adeti 27'dir. Meşhur Hasluch "**Bektaşî Tetkikleri**" adlı eserinde Bulgaristan'daki türbelerden Kırcaali'deki Seyyid Ali Sultan Türbesi'ni, Hasköy'deki Mustafa Baba Türbesi ve Tekkesini, Istrumca'daki İsmail Baba Türbesini, Rusçuk ile Silistre arasında Yakub'daki Mustafa Baba Türbesini ve Deliorman'da Kemancılar civarında Hasan Demir Baba Pehlivan türbesi-

ni sık sık dile getirmektedir.¹⁶ Bunlara Filibe'deki Şehabeddin Paşa, Sofya'da (Kinyajevo semtinde) Bâli Baba Türbelerini ilave edebiliriz.¹⁷

Bulgaristan'da XIV. yüzyıldan beri Türk dili, tarihi ve kültürü için birer kaynak teşkil eden bir çok yazılı anıtlar da bulunmaktadır. "*Bu anıtlarda eski zamanlardaki Osmanlıca kendi ana vasıflarıyla, edebi ifade, kronogram ve kaligrafi sistemleri ve grafik usulleriyle aksekmekte ve bu vasıflar bu anıtlara sadece bir dil kaynağı değil, aynı zamanda geçmiş bir devrin kültür ve tarih anıtları mahiyetini de vermektedir*"¹⁸ Bunlar kale duvarlarına, dini binalara, cami, mescid, türbe, köprü, saat kuleleri, kervansaraylar, çeşmeler v.b. yerlere yazılan levhalardır. Bu yazılı anıtlar Türkler tarafından Balkan yarımadasına getirilen ve Balkanlarda Osmanlı idaresinin son yıllarına kadar tatbik edilen bir gelenektir.

Eski epigrafik anıtların çoğu dinî nitelikte olup camilerde bulunmaktadır. En eski (1395 tarihli) yazılı levha Hasköy'ün Eski Cami'inde bulunmuştur. Filibe'deki Muradiye Camii'nin 1423'ten, Tırnova'daki Hisar Camii'nin 1435'ten, Karlova'daki Kurşun Camii'nin 1485'ten, Köstendil'deki İnceli Ahmet Camii'nin 1575'ten, Şumnu'daki Şerif Halil Paşa Camii'nin 1744'den kalma yazıları vardır. Bunlara XV, XVI ve XVII. yüzyıldan kalma daha birçok anıtları ilave edebiliriz. Bu levhaların bir bölümü binaların bulunduğu yerde, bir bölümü de Bulgar müzelerinde bulunmaktadır.¹⁹

Kale duvarlarındaki yazıların önemi de büyüktür. Bu tür yazılar Vidin, Niğbolu, Varna, Şumnu ve diğer Bulgaristan şehirlerindeki kalelerde bulunmaktadır. Yazıların tümü II. Sultan Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz zamanından, yalnız bir tanesi daha eski devirlerden kalmadır. İçerikleri diğer bütün levhalar gibi şiir biçiminde yazılmıştır. Bunlarda kuruluşun sona erdiği tarih, hayır sahipleri v.b. kayıtlar bulunmaktadır. Bugün Sultan III. Ahmet ile II. Mahmud devrinden kalma Vidin ve Niğbolu kalesinde yazılı levhalar saklanmaktadır. Niğbolu kalesinden bazı yazılar ise Sofya müzesine taşınmıştır.

Kalelerdeki yazılardan daha eski olan mezar taşlarında yazıların da önemi büyüktür. Bazı Türk-Müslüman mezar abideleri kabartma ve taş yontma tekniğinin inceliğine sahiptir. Bu gibi eski mezar taşlarında, ortaçağ mezar abidelerinin bazı unsurları görülmektedir.

15. Michael Kiel, **Sarı Saltuk ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar** (çev. Fikret Elpe), **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Aralık 1980, Cilt 2, sayı 9, s.30-34.

16. Hasluch, **Bektaşilik Tetkikleri**, s.24, 26.

17. Osman Keskiöğlu, **a.g.e.**, s.32, 73.

18. P.Miyatev, **Bulgaristan'daki Türk Epigrafi Anıtları Üzerine Notlar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s.82.

19. P.Miyatev, **a.g.e.**, s.85.

Türk kültür eserleri arasında eski çeşmelerdeki yazılı levhaları da zikretmek gerekir. Onlardan en eskileri XVI. asrın sonlarına aittir. Mesela Şumnu'da bir çeşmedeki yazıda 1593 tarihi bulunmaktadır.²⁰

Başka bir tür yazılı levhalar da kapalı çarşılarda, hatıra sütunlarında ve taşlarda bulunmaktadır. Bunlar arasında II. Mahmud'un anı yazıları özellikle kayda değer. Bilindiği gibi II. Mahmud 1837 yılında Bulgaristan'a bir gezi yapmıştır. İstanbul'dan deniz yolu ile Varna'ya gelen padişah, burada bir hayli zaman kalmıştı. Bu ziyaretin anısı olarak şehrin bir çeşmesine 5.33 metre yüksekliğinde, 3.93 metre genişliğinde saltanatını ve davasını öven 46 satırlık bir levha yazdırılmıştır. Bugün bu anıt Bulgaristan'da saklanan en büyük Türk epigrafi anıtıdır. II. Mahmud, Varna'dan Şumnu'ya, oradan da Rusçuk'a ve Tuna yolu ile Silistre, Tutrahan ve Zıştovi'ye geçmişti. Tüm bu şehirlerde 2.5 metre yüksekliğinde hatıra sütunları dikilmiştir. Bunlar münderecat bakımından hepsi birbirine benzemekte, aynı şekilde, hatta aynı el tarafından yazılmış sütunlardır. Bu sütunların yazısının Yesârizâde Mustafa İzzet olduğu anlaşılmaktadır.²¹ Yazılı sütunlar -Silistre'deki hariç- muhafaza edilmektedir. Rusçuk ve Tutrahan'dakiler yerinde, diğerleri de yerli müzelerdedir.

Levha yazmada en fazla kullanılan yazı çeşitleri sülüs, daha eski levhalarda ise müselsel ve tâlikle karışık divanî yazılardır. Çoğu hallerde yazılar mermer taşlar üzerine kabartma harflerle yazılmıştır. Yassı taş üzerine doğrudan doğruya yazılanlara çok az rastlanır. Düz olmayan taşlar üstüne yazılmış yazılar da vardır. Ancak mermer üzerine oyulmuş yazılı levhalar bulunmaz. Yazılı levhaların renklendirilmesi işi orijinal değildir. Yazılar altın, mavi, kırmızı, siyah vb. renkli harflerle yazılmıştır. Bazı yerlerde mavi süs içinde altın renklere, kırmızı süs içinde mavi harflere rastlanmaktadır. Bunlar yazıcı ustanın zevkine göre yapılmıştır. Renkli harflerle yazma geleneği bugüne kadar mezar taşlarında sürdürülmüştür. Hatta, Türkiye'de Lâtin harflerinin resmen kabulünden sonra bile -ki bu sistem Bulgaristan'da yaşayan Türkler tarafından da kabul edilmişti- bazı yerlerde mezar taşlarında Arap harflerinden istifade edilmiş ve edilmektedir. Bu mezar taşlarındaki yazılar genellikle mavi ve kırmızıya, bazan da yeşile boyanmaktadır.

Bulgaristan topraklarında bulunan anıtların dili, Arapça ve Farsça kelimelerle dolu, geniş halk kitleleri tarafından anlaşılmayan, hatta bazı okumuşlar tarafından bile zor anlaşılan resmi Osmanlı Türkçesidir. Daha küçük kuruluşlarda, çeşmelerde sade dille yazılmış yazılara da rastlanmaktadır. Yazılı levhaların münderecatı çeşitlidir. Bunlarda ilk önce kuruculuk hakkında objektif deliller verilmekte, daha sonra hayır sahipleri övülmekte ve şairlerden alınma şiirler ve fikirler kayıt edilmektedir.

Bu yazılı levhaların grafiği ana hatlarıyla Türkiye'nin Avrupa ve Asya kısmında bulunan anıtların grafiğinden hiç de farklı değildir, aksine bu anıtlar aynı vasıfları taşımaktadırlar. Çünkü bunlar aynı kaynaktan gelen bir geleneğin meyvaları olup bu yörelere Türkler tarafından getirilmiştir.²²

Ulaştırma, ticaret ve mimarlık sanatı bakımından Bulgaristan'daki Türk kültür eserleri arasında köprülerin de önemli yeri vardır. Türkler tarafından zamanında taştan yapılan bir çok köprü bugün dahi hizmet vermektedir. Bugünkü teknik araçların o devirde bulunmadığı ve statik kanunlarının henüz bilinmediği hususları nazarı itibara alırsak, büyük duygu ve cesaretle yapılan bu gibi eserler karşısında insan hayranlığını gizleyememektedir.

Mimarlık sanatı bakımından bugün fevkalâde değerli birkaç köprü vardır. Bunlar arasında Köstendil'de Koca İshak Paşa köprüsü, Svilengrad yanında Mustafa Paşa köprüsü, Harmanlı köprüsü, Varna ve Rusçuk çevresinde bulunan köprüleri örnek olarak zikredebiliriz.

Köstendil'in 15 km. doğusunda Struma nehri üzerinde bulunan köprü, 1469 yılında Fatih'in fermanıyla Koca İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır. Fatih, Bosna'ya giderken rastladığı bir düğün alayına armağan olarak bu köprünün yapımını başlatmıştır. Köprü granit kesme taşlardan yapılmış olup, yüksek ve gösterişlidir. Boyu 89.50 m., eni korkuluklarla birlikte 6.50 m'dir. Dört ayaklı olan bu köprünün büyük göz açıklığı 21.45 m'dir. Ayaklar arasındaki boşaltma gözleri sonradan kapatılmıştır. Köprü gözlerinin iki yanı 14.75 ve 13.70 m. açıklığında olup iki de ufak gözü vardır. Sivri selyaranları bulunmaktadır. Kitâbe yazıları kabartma halindedir. Kitâbe kenarlarında da kabartma süslemeler vardır. Kitâbe metni sülüs celi tarzda ve Arapça yazılmış üç satırlık olup, Y. İvanov ve O.Nuri Peremeci tarafından yayınlanmıştır.²³

Mustafa Paşa köprüsü Edirne'nin 30 km. batısında, Meriç üzerinde ve bugünkü ismiyle Svilengrad (Cisri Mustafa Paşa) kasabasında bulunmaktadır. Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Mustafa Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan bu köprü hakkında çeşitli görüşler vardır. Evliya Çelebi Seyahatname'sinde, köprüyü yaptıranın Koca Lala Mustafa Paşa olduğunu belirtmekte, Radzeff R. ise bu eserin bânisinin I. Selim'in vezirlerinden Boşnak Mustafa olduğunu yazmaktadır. Çevresindeki kasabaya dahi kendi adını

20. P.Miyatev, a.g.e., s.85.

21. P.Miyatev, a.g.e., s.86; Osman Keskiöğlu, a.g.e., s.84.

22. P.Miyatev, a.g.e., s.86-89.

23. O.Nuri Peremeci, **Tuna Boyu Tarihi**, 1942, s.149-150; C.Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara, 1975,123; Ekrem Hakkı Ayverdi- A.Yüksel, **İlk 250 Senesinin Osmanlı Mimarisi**, İstanbul, 1976, s.166; E.H.Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri**, İstanbul, 1974, Cilt IV, s.806-807.

veren bu köprünün kurucusunun XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda büyük eserler meydana getiren ve Çoban lakabı ile de tanınan Mustafa Paşa olduğu çeşitli belge ve kaynakların yardımı ile anlaşılmaktadır. Köprünün, mihrap köşkündeki Arapça kitâbesinden de bu eserin H.935 (1528-1529) yılında Mustafa Paşa tarafından yapıldığı öğrenilmiştir. Köprünün kitâbesi, mermer üzerine çok güzel bir istifle, fakat girift ve güç okunur bir hatla işlenen Arapça bir metni vardır. Anlamı şudur: "Bu köprüyü, büyük Sultanların halefi Sultan Selim Han'ın oğlu Süleyman Han zamanında, emniyet ve emân, sayesinde devam etsin Mustafa Paşa -Allah onu dilediğine muaffak etsin- yaptırdı ve onu sağlamlaştırdı. En devamlı yapı yüksek iyilikler olduğundan, tarihi "ebedi iyilik olur".²⁴ 295 metre uzunlukta olan Mustafa Paşa köprüsü ortada dört büyük göze ve bunlardan başka iki uca doğru alçalan sekizer göze sahiptir. Köprü duvar yüzlerinden, kemerlerine ve korkuluklarına kadar iri ve düzgün kesme taşlardan yapılmış değerli bir mimarî eserdir. Onun asırlar boyunca İmparatorluğun yolları üzerinde emniyet ile geçişi sağlayan eser olması da çok önemlidir.²⁵

Ticarî ve iktisadî bakımdan önemli olan eserler arasında bedestenler, kervansaraylar ve hanlar da yer almaktadır. Bedestenler büyük şehirlerde önemli ticaret merkezini oluşturuyorlardı. Onların etrafını daha birçok dükkanlar ve işhanları çevirirdi. Bu ticarî külliyein ortasında bedestenler yüksek taş yapıları ve kubbeleri ile bir iç kale gibi yükselirdi. Hem sağlamlık, hem de yangınlara karşı korunmak için bunların inşasında taş ve yangına karşı malzemeler kullanılmaktaydı. Bedestenler değerli mimarî eserler olduğu kadar büyük ticaret mağazaları olarak da nazarı dikkati çekiyorlardı. Mesela, 1506 yılında Sofya'da Yahya Paşa tarafından yaptırılan bedestenin içinde ve dışında yüzlerce dükkanı vardı. Sliven'de Köprülü-zade Ahmet Paşa kethüdası Ebu'l-hayır İbrahim Ağa'nın çarşı içinde yüz dükkanlı bedesteni bulunuyordu. Aynı şekilde Silistre, Yanbolu, Filibe, Şumnu gibi şehirlerde de büyük bedestenler yapılmış ve bunlarda doğu ve batıdan getirilen mallar satışa sunulmuştur.²⁶

Mimarî eserler arasında önemli yeri olan kervansaraylar yolcuyu, tüccarı ve onların hayvanlarını barındırmak için büyük hizmet vermişlerdir. Genellikle iki katlı olan bu binaların ortasında üstü açık bir avlusu bulunuyor ve burada hayvanların üzerindeki yükler indiriliyor veya yükletiliyordu. Avlu etrafında tüccarların mallarını korumak için mağazalar, hayvanlar için zemin katta ahırlar, üst katta ise yolcuların ikameti için odalar bulunuyordu. Örnek olarak Sultan Süleyman Han'ın veziri Makbul İbrahim Paşa'nın Tatarpazarcığındaki kervansarayını zikredebiliriz. Onun ikibin adet deve alabilecek devesi, üçbin adet at alabilecek ahırına vardı. Aileleriyle gelen âyan ve büyükler için yetmiş-seksen odalı misafirhaneleri, ayrıca vezirler

için altı-üstü, içli-dışlı salonları bulunuyordu.²⁷ Sofya'da Sofu Mehmet Paşa ve Mahmud Paşa, Filibe'de ise Şehabeddin Paşa tarafından yaptırılan kervansarayların da hizmetleri ve güzellikleri ile bu şehirlerin değerli eserleri arasında önemli yeri vardır.²⁸

Hanlar, kervansaraylara nispeten daha konforlu binalardır. Onlar şehirlerde olduğu gibi yol kenarlarında da inşa edilmiş, ve yolculara, yabancılar, şehir ve kasabalardaki iş adamlarına uzun süreli barınak temin etmişlerdir. Son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu Bulgaristan'da 116 adet Han tespit edilmiştir. Onların bir kısmı bundan 40-50 yıl öncesine kadar faaliyette bulunmuşlardır.

Umuma ait ve sağlık bakımından önemli olan eserler arasında bilhassa çeşme, hamam, imaret, misafirhane ve saat kulelerini belirtmek gerekir.

Sağlık bakımından hamamların önemi bilinmektedir. Bu nedenle Osmanlı Türkleri onların yapımına büyük özen göstermişler ve Bulgaristan'ın birçok kasaba ve şehirlerinde cazip görünümlü hamamlar kurmuşlardır. Evliya Çelebi Yanbolu'da, 1434 yılında Yıldırım Beyazıd Han oğlu Mehmet Han'ın oğlu Murad Han tarafından yaptırılan "Eski Hamam"ın binasının lâtif bir yapı olduğunu belirtmektedir.²⁹ Bu gibi meşhur hamamlar Filibe, Sofya, Lofça, Tımova, Kazanlık, Vidin gibi şehirlerde de inşa edilmiştir.³⁰ Bütün hamamlar hemen istisnasız bir çok hölmeli ve kubbeli kâgir binalar, mimarlık sanatı bakımından da değerli eserlerdir.

XV-XIX. yüzyıllarda herbir şehir, köy, hatta yol kenarlarında bir çok su yolları ve binlerce çeşme yapılmıştır. Mesela 1664 yılında Köprülüzade Vezir Ahmet Paşa'nın Kethüdası İbrahim Paşa Pazarcık (Dobriç) şehrine su getirip sekiz adet çeşme yaptırmıştır.³¹ Bazı şehirlerde ise bir çok sebil ve şadırvanlar kurulmuştur. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüşlerdir. Bu eserler arasında 1752 yılında Samakov'da inşa edilmiş olan "Küpelî Çeşmesi"ni, Şumnu'da "Tombul Cami Şadırvanı"nı (1744), yine Şumnu'da "Ravna Çeşmesi"ni ve 1774'te Yeğen Hacı Mehmet

24. Pars Tuğlacı, a.g.e., s.446.

25. S.Eyice, Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü, Belle-ten, Ekim 1964, C.XXVII, s.111-112, s.729-756; Radzeff, R., *Narodna Kultura Dergisi*, 19 Temmuz 1963; C.Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara, 1975.

26. Pars Tuğlacı, a.g.e., s.431, 411, 399, 544.

27. Pars Tuğlacı, a.g.e., s.495; P.Mutafov, *Seçilmiş Yapıtları* Sofya, 1973, Cilt II, s.180-183.

28. P.Tuğlacı, a.g.e., s.341, 431.

29. Osman Keskiöğlu, Bulgaristan'daki Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri, *Vakıflar Dergisi*, Cilt 8, 1969, s.310.

30. Ekrem Haklı Ayverdi, a.g.e., s.141-143.

31. Osman Keskiöğlu, a.g.e., s.321.

Ağa Paşa tarafından yaptırılan "Kurşunlu Çeşme"sini zikredebiliriz.

Dinî vecibeleri zamanında yerine getirmek için eski devirlerde saate de büyük ihtiyaç duyulmuştur. Fakat o zamanlarda saatler çok pahalı olduğundan bunlara pek seyrek rastlanıyormuş. Bu sebepten bir çok şehirlerde, genellikle bir cami civarında, hisarda veya yüksek bir yerde saat kuleleri yapılmıştır. Osmanlı topraklarında ilk saat kulesi 1566-1572 yılları arasında Üsküp'te ve daha sonraları Filibe, Köstendil, Hezergrad v.s. şehirlerde yapılmıştır.³²

Türk-İslâm kültürü Bulgaristan'da mesken mimarisine de oldukça tesir etmiştir. Şark tipi evlerde çıkma divanhane, zengin evlerde de selâmlık ve haremlik bölümleri, dolap, raf ve minder gibi hususiyetler vardır. Bu kültürün etkisi, tatbiki güzel sanatlar sahasında da, bilhassa ağaç maden ve deri işlemleriyle giyim eşyası, muhtelif âlet ve silah imalinde de görülmektedir. Keza Türk bahçivanlık ve meyvacılık kültürünün de büyük tesiri olmuştur.

Türk sofrası da Bulgaristan topraklarında aşçılık sanatını geliştirmiş ve zenginleştirmiştir. Türk menşeli olduğunu her hali ile belli eden bir sürü tatlı ve yemekler vardır ki, bunların sayısı eskiden çok daha kabarıktı. Bugün dahi yoğun olarak Bulgaristan halkının sofrasında yer alan Türk yemeklerinden pide, börek, kebab, dolma, somun, gevrek, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava, sūtaşı, v.s. zikredebiliriz. Aynı zamanda kablarn isimlerinde de bu etki kendini hissettirmiştir. Mesela fincan, bardak, tas, tepsi, güğüm, sahan, cezve v.s.

Eğitim bakımından mektep, medrese, kütüphane gibi müesseselerin de önemli yeri vardır. Onlar Türk-Müslüman halkın maarif ve eğitim ocaklarıdır. Bu sebeple büyük vakıflar, dinî ve diğer binaların kurucuları, eğitim ve öğretim müesseselerinin inşa edilmesini de asla ihmal etmiş degillerdir. Eğitim müesseseleri arasında sıbyan mekteplerinin ve medreselerin kurulmasına büyük özen gösterilmiştir. Bu eğitim ocakları Türk-Müslüman halkının yaşadığı her köy ve şehrinde inşa edilmiştir. Onların sayısı, bilhassa İslahat döneminde (1856-1876) hızlı bir gelişme göstermiştir. 1875 sayımlarına göre Tuna vilâyetindeki Türk sıbyan mekteplerinin sayısı kazalara göre şöyle dağılmıştır: Rusçuk 143, Silistre 181, Şumnu 86, Yeni Pazar 19, Razgrad 166, Zıştovi 53, Nigboli 38, Plevne 35, Eski Cuma 38, Tutrakan 43, Vidin 24, Berkofça 17, Lom 21, İvraca 10, Belgradçik 26, Sofya 20, Köstendil 21, Samakov 10, Dupniça 13, Orhaniye 24, Radomir 43, İzladı 10, Cuma 6, Tınova 144, Dranova 2, Devroma (nahiye) 121, Rahoviça (nahiye) 2, Lofça 63, Osmanpazarı 206, Selvi 53, Varna 63, Pazarcık 120, Kozluca (nahiye) 4, Balçık 91, Pravadi 85, Mangalya 70 olmak üzere toplam 2170 sıbyan mektebi gösterilmiştir. Fakat altı kazadaki sıbyan

mekteplerin cedvelleri sayım sonuçlarına yetişmediği için 1291 (1875) Salnamesi'ne eklenmemiştir. Buralarda da en az 500 kadar sıbyan mektebi bulunabileceği hesaplanarak, 1875 yılında bütün Tuna vilâyetinde Türklerin yaklaşık 2700 sıbyan mektebi bulunduğu sonucuna varılmaktadır.³³

Elde kesin veriler bulunmamakla birlikte, şimdi bir bölümü Bulgaristan sınırları içinde bulunan o zamanki Edirne vilâyetinde de yaklaşık olarak 2500 Türk okulu bulunuyordu.³⁴ Tuna vilâyetinde rüştiye okullarında da artış olmuştur. Rüştiyeler şu kasabalardaydı: Rusçuk sancağında-Rusçuk, Şumnu, Razgrad, Eski Cuma, Zıştovi ve Plevne; Vidin sancağında-Vidin, Lom, Belgradçik, Berkofça, İvraca, Rahova; Sofya sancağında-Sofya, Dupniça, Köstendil, Samako, İzladı; Tınova sancağında-Tınova, Lofça, Osmanpazar ve Selvi; Varna sancağında-Varna, Balçık ve Hacıoğlu pazarcık kasabalarında birer rüştiye okulu vardı.³⁵ Bu listeye yetiştirilmemiş sayım sonuçları ve 1873 istatistikleriyle yapılan karşılaştırmalar dikkate alınınca 1875 yılında yalnız Tuna vilâyetinde rüştiye okullarının sayısı 40 dolayında olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Medreselerin sayısında da büyük artışlar kayıtl edilmiştir. 1875 yılı sayımlarına göre, Rusçuk'ta 6, Şumnu'da 9, Eski Cuma'da 9, Silistre'de 6, Sofya'da 4, Dupniça'da 4, Tınova'da 7, Osmanpazarı'nda 5, Varna'da 12, Pravadi'da 5, Pazarcık'ta 12 v.s. olmak üzere yalnız Tuna vilâyetinde 131 medrese gösterilmektedir.³⁷ Fakat vilâyetin yedi kazasında bulunan medrese sayısının sayımlara katılmadığı görülmektedir. Buralarda da 20 civarında medrese bulunabileceği düşünülerek 1875 yılında Tuna vilâyetinde 150 kadar medrese bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bugünkü ortaokul derecesinde olan bu medreselerde, dinî bilgidenden başka, devamlı bir surette şark dilleri, İslâm hukuku, felsefe ve matematik dersleri okutuluyordu. Bu okullardan başka İslâm tasavvufunu tahsil etmek için daha bir çok hususî okullar kurulmuştur. Yüksek öğrenim ise İstanbul, Kahire, Şam ve Bağdat gibi büyük Türk-İslâm merkezlerinde yapılmaktaydı. Bu yüksek okullardan mezun olan öğrenciler gerek Bulgaristan'da, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde adliye, maarif, diyanet ve idare hizmetlerinin en yüksek mevkilerinde vazife görmek için görevlendiriliyorlardı.

32. Ekrem Hakkı Ayverdi, **a.g.e.**, s.141-143.

33. Tuna Vilâyeti Salnamesi, Defa 7, Matba-i Vilâyet-i Tuna, Rusçuk, 1291 (1875), s.121-122.

34. Bulgaristan'da Türk-İslâm Azınlığına Uygulanan Bas-kılar Hakkında Uluslararası Hukuk Sempozyumu, İstanbul, 1988, s.134.

35. Tuna Vilâyeti Salnamesi, Defa 7, ... s.124-127.

36. Bilal N.Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Ankara, 1986, s.28-29.

37. Tuna Vilâyeti Salnamesi, Defa 7, ... s.124-127.

Türk kültür tarihinde dikkate değer yeri bulunan bu eğitim kurumları asırlar boyunca başta öğretim vazifesi olmak üzere, bilim çalışmaları, din işleri ve çeşitli müesseselere eleman yetiştirmek yolunda büyük hizmetler vermişlerdir. Aynı zamanda bu okullarda değerli bilim adamları, şair ve yazarlar yetişmiş ve kıymetli eserleriyle yaşadıkları ve çalıştıkları yörelerde Türk kültürünü edebileştirmişlerdir.

Malûmdur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş dönemi XV. yüzyılında başlamış, XVI. yüzyılın sonlarına kadar uzamıştır. Bu yüzyıllarda ve bundan sonra yetişen bir çok Anadolu'lu şair ve yazar, tarihçi ve gezginci, çeşitli görevlere atanmaları nedeniyle en verimli yıllarını Bulgaristan topraklarında geçirmiş, Bulgaristan'lı soydaşlarıyla birlikte çalışmalarını sürdürmüş ve büyük bir edebiyatın başlangıcını tarihe mal etmişlerdir. XV. yüzyılda olduğu gibi, bundan sonraki dönemlerde Bulgaristan Türkleri arasında da olgun şair ve yazarlar yetişmiş ve değerli eserleriyle Türk kültürüne önemli katkıda bulunmuşlardır. Daha XV. yüzyılda Filibeli Alâaddin Ali Çelebi, Niğbolu'lu Ahi Hasan Çelebi, din ve gelenekleri savunan şiirler yazmışlardır.³⁸ XVI. asırda Balçık'lı Muhiddin Abdal, Dobruca'lı Kazak Abdal, Kırcaali'li Seyit Ali Sultan³⁹, Filibe'li Ahmet Riyazi, Nureddin Muslihiddin Mustafa Efendi, Tatarpazarcık'lı Kurt Mehmet Efendi ve daha bir çoğu Türk edebiyatında derin izler bırakmışlardır.⁴⁰ XVII. yüzyılda bu şairler ve yazarlar ordusuna Bulgaristan doğumlu yenileri katılmıştır. Bunların arasında Şumnu'lu Dertli Kâtip, Kazanlık'lı Ahmet Ümidi, Eğridere'li İbrahim Efendi, Vidin'li Çorbacızaade Mehmet Efendi, Silistre'li Yusuf İbni Mustafa Efendi, Hacıoğlu-pazarcığı'ndan Çelebi Derviş, Zağra'dan Mehmet Tarzi, Sofya'dan Mehmet Çelebi, Vahit gibi ünlü isimler yer almıştır.⁴¹ XVIII. asrın başlarında halk şiiriyle beraber divan şiirinden olgun meyvalarını verenler arasında Aydos'lu İsmail Hakkı, Nevrokop'lu Ahmet Efendi-Zuhri, Rusçuk'lu Zafiri Ömer Efendi-Zafiri Baba ve Hafız Abdullah Efendi, Çırpan'lı Musa Efendi-Emani, Şumnu'lu Vâsif, Ali, Nimet, Kızanlık'lı Mustafa Ruhi, Balçık'lı Hüseyin Ramiz Arapzade ve daha niceleri bulunmaktadır. XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu şairler ve bilginler ordusuna yeni yeni isimler ve birbirinden üstün yetenekler katılmıştır.⁴² Mehmet Tahir Efendi "**Osmanlı Müellifleri**" eserinde bunlardan bazılarını önemle değerlendirmektedir.⁴³ Onların yarattıkları manzum eserler umumiyetle Türk ve Fars dillerinde, mensur eserler ise -bilhassa ilmi mahiyette olanlar-daha ziyade Arapça ve zor anlaşılan resmi Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bunun dışında halkın anlayacağı dille yazılmış edebî ve ilmi eserler de yaratılmıştır.

Türk kültürüne ışık tutan kurumlar arasında kütüphanelerin de büyük katkısı olmuştur. Daha XV. yüzyıldan itibaren bir çok medrese, tekke ve cami dahilinde küçük veya büyük kütüphaneler ku-

rulmuştur. Bunlar arasında Filibe'de "İl. Murad" ve "Şehabeddin Paşa" kütüphanelerini, Plevne'de "Gazi Mihaloğlu Ali Bey", Şumnu'da "Halil Şerif Paşa", Eski Zağra'da "Hamza Bey", Sofya'da "Seyfullah Efendi", Tırnova'da "Hacı Ali Ağa", Vidin'de "Vali İdris Paşa", "Vali Pazvantoglu Osman", Pazvantoglu'nun validesi Rukiye kütüphanelerini, Zıştovi'de, Rusçuk'ta, Razgrad'da, Pravadı'da, Varna'da, Niğbolu'da ve Samakov'daki kütüphaneleri zikredebiliriz.⁴⁴ Ayrıca her bir aydının kütüphanesi de vardı. Daha sonraki dönemlerde bazı medrese kütüphanelerin kitap fonu çeşitli vakıf ve bağışlarla gelişince bunlar zamanla müstakil birer kütüphane durumuna gelmişlerdir. Mesela Şumnu'daki "Halil Şerif Paşa" medrese dahilindeki kütüphane yakın zamana kadar müstakil bir kurum olarak faaliyette bulunmuştur. Bu kütüphane dinî eserleri yanı sıra Felsefe, Astronomi, Geometri, Matematik, Tıp ve Coğrafya dallarında ilmi kitaplarını halkın istifadesine sunmuştur. Coğrafya'ya ait eserlerin içinde meşhur, İslâm coğrafyacısı İdrisî'nin Sicilya Kralı II. Roger için yazdığı "**Müzhetu'l Müştâk fi İhtirak'ı'l Afâk**" adlı eseri bulunmaktadır. 603 sayfa tutan ve 70 harita ihtiva eden bu nüshanın müstensihi (kopyacısı) Mısırlı Ali Echûrî'dir (963 Hicri, 1556 Miladi'de yazılmıştır). İhtiva ettiği haritalar bakımından çok değerli olan bu eserin nüshaları nadirdir. Paris'te iki, Oxford'da iki, İstanbul'da, St. Petersburg'da ve Kahire'de birer nüshaları bulunduğu bilinmektedir.⁴⁵ Şumnu'daki nüsha çok iyi muhafaza edilmiştir.⁴⁶ Aynı şekilde Filibe'de "Muradiye" ve "Şehabeddin Paşa", Sofya'da "Mahmud Paşa", Samakov'da "Hüsrev Paşa", Tırnova'da "Hacı Ali Ağa" kütüphaneleri de müstakil ve zengin kültür ocağı olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı-Rus Savaşından sonra bu kütüphanelerdeki kitapların bir kısmı Sofya Millî Kütüphanesi'ne taşınmıştır. K.İreçek'in verdiği bilgilere göre, sayıları 4000'i aşan bu kitapların 3500 adedi Sofya ve Samakov'dan (Hüsrev Paşa Kütüphanesinden), 259'u Lofça'dan, 54'ü Selvi'den nakledilmiştir.⁴⁷

38. Mehmet Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, 1971, C. 1, s.33, Cilt 2, s.5.
39. Şükrü Elçin, **Türk Kültürü**, Eylül 1985, s.269; Mehmet Çavuş, **20. Yüzyıl Bulgaristan Türkleri Şiiri** (Antoloji), İstanbul, 1988, s.23.
40. Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.22-23.
41. Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, Cilt I, s.120-127, 135-160, Cilt 2, s.17, 51, 300, 317, 319; Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.27.
42. Mehmet Çavuş, **a.g.e.**, s.31-34.
43. Mehmet Tahir Efendi, **a.g.e.**, Cilt 1 ve 2.
44. Cevdet Çulpan, **Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri**, **Türk Kültürü**, 1966, sayı 40, s.420-421.
45. **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt 5/2, s.937.
46. O.Keskioglu, **Bulgaristan'da Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri**, **Vakıflar Dergisi**, 1968, sayı 7, s.136.
47. Constantin Dîreçek, **Bulgarîen**, 1891, s.263,268.

XIX.yüzyılda çağdaş teknolojinin gelişmesiyle Bulgaristan'da matbacılığın temelleri de atılmıştır. İlk matbaa 1864 yılında Mithat Paşa'nın desteğiyle Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuk şehrinde kurulmuştur. Oniki buçuk yıl (1864-1877) kadar faaliyette bulunan bu ilk vilâyet matbasında iki gazete (Tuna ve Güneş), Tuna Gazetesi'nin ilavesi, dört dergi (Vilâyet Salnâmesi dahil), bir dergi ilavesi, yüz kırk (ikinci ve üçüncü baskılar dahil) kadar Bulgarca ve bir çok Türkçe edebî, ilmi ve dinî eserler basılmıştır. Ayrıca bu matbaada, zarf, defter ve benzeri kırtasiye de imâl edilmiştir.⁴⁸

Hattatlık sanatı alanında da Bulgaristan'da değerli ustalar yetişmiştir. Şumnu'lu Hafız İbrahim Edhem, Hüseyin Vassâf, Seyid Ahmed Nazif, Filibe'li Hoca Mahmud Riyâzi, Köstendil'li Mehmet Şemi v.s. bunlardandır. Bilhassa Şumnu medreseleri hattatlarıyla Türk kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır.⁴⁹

Aynı şekilde Türk müzik ve Tiyatro sanatı da önemli gelişmeler göstermiştir. Hatta, XIX. yüzyılın sonlarına doğru tiyatroya karşı ilgi daha da artmış ve hemen hemen bütün okullarda tiyatro grupları kurulmuştur.

Bütün buraya kadar sergilenen belge ve kaynaklardan anlaşılıyor ki, Türkler XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar hakim oldukları Bulgaristan toprakları üzerinde zengin bir kültür mirası bırakmışlardır. O topraklardan çekilirken Türkler, bu kültür mirasının korunmasını toprağın yeni sahiplerine taahhütlerle bağlamayı ihmal etmemişlerdir. Vakıf mallarının bakımını sağlamak için vakıf idareleri kurulmuş, cemaatler oluşturulmuş, bunlar kanun ve antlaşmalarla güvence altına alınmışlardır. Mesela 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşmasına bu tür hükümler konulmuştur. Daha sonraları Türk Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanan antlaşmalarla o topraklarda bulunan dinî ve millî kültür eserleri teminat altına alınmış, onların bakımı, korunması kanunî esaslara ve kaidelere bağlanmıştır. 1909 tarihli İstanbul Protokolünün 5. maddesi gereğince dinî ve hayrî müesseseleri,

vakıflar, Başmüftülük nezaretine verilmiştir. Bu antlaşmanın 7. maddesinde ise, Bulgaristan'da bulunan emlak-i mevkufenin hüsnü muhafazasına dikkat ve özen gösterilmesi, mecburiyet olmadıkça ve kanunlara uygun bulunmadıkça, hiç bir dinî ve hayrî binanın yıkılmıyacağı, Vakıf binalarından birinin istimlakı gerektiği takdirde onun bulunduğu mahalle-nispetle aynı kıymeti haiz diğer bir arsa gösterilmedikçe ve binanın kıymeti tasviye olunmadıkça buna girişilmeyeceği belirtilmektedir. Ayrıca, Başmüftü bunlara ait hesapları tetkik ve her türlü suistimal olayını meneylemek göreviyle mükelleftir, denilmektedir.⁵⁰ 1913'de imzalanan ikinci bir antlaşma ile aynı haklar tekrarlanmıştır.⁵¹

Bu antlaşmalara dayanarak hazırlanan ve 1919 yılında yürürlüğe giren 189 maddelik "*Bulgaristan Çarlığı dahilinde Müslüman Müessesat-ı Diniye, İdare ve Teşkilâtı Nizamnâmesi*"⁵² ile daha önce geçerli olan (Müslüman idare-i Rûhâniyelerine Dair Tâlimât) yürürlükten kaldırılmış ve Türk-Müslüman kültür ve sanat eserlerini ve kurumlarını geniş ölçüde koruyucu bir nitelik taşıyan yeni hükümler getirilmiştir. Fakat Bulgar hükümetleri bu antlaşmaları ve onlardaki hükümleri hiçe sayarak yıllarca Türk kültür ve sanat eserlerini tahrip etmek siyaseti gütmüşlerdir. Ama, beşyüz yıllık Türk egemenliği öylesine etkili kültür damgasını vurmuştur ki, Bulgaristan yöneticilerinin tüm çabalanna rağmen Türk tarih ve kültürünün bu ülkedeki köklü izlerini tümüyle silmek mümkün olmamıştır.

48. İsmail Eren, Tuna vilâyeti ve Matbaası (1864-1877), *Türk Kültürü*, 1965, Sayı 29, s.311-318.
49. O.Keskioglu, *Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslam Eserleri* s.35,44,78.
50. *Türk Kültürü*, Sayı 264, Nisan 1985, s.254-256.
51. *Türk Kültürü*, Sayı 264, Nisan 1985, s.258.
52. 23 Mayıs 1919 tarihli ve 12 sayılı kral iradesiyle tasdik olunarak hükümet gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli nüshasında yayınlanan bu Nizamname, 10 Nisan 1920 yılında Çiftçi Birliği Matbaasında Türkçe olarak basılmıştır. Bunun Türkçe ve Bulgarca ikinci baskısı ise 1924 yılında yine Sofya'da "Fotinov" matbasında yapılmıştır.